Věznice v ulici Cejl

Fakta a souvislosti

Úvodní slovo

Občanské sdružení Paměť, z. s., je neziskovou organizací, která se dlouhodobě a systematicky věnuje kultuře připomínání.

Její tematickou doménou jsou otázky spojené s dobou komunistické diktatury, zejména pak problematika třetího odboje. Prostřednictvím bohaté výstavní, přednáškové, konferenční a publikační činnosti spolu s organizováním vzpomínkových a pietních akcí významně přispívá k oživování a uchování naší kolektivní historické paměti. V poslední době se stále více věnuje též otázkám spojeným s místy paměti.

V kontextu dosavadní působnosti „Paměti" proto nepřekvapí, že se nedávno pozornost sdružení intenzivně zacílila k budoucnosti brněnského areálu bývalé káznice a věznice s kaplí Nanebevzetí Panny Marie (k. ú. Zábrdovice, Cejl 469/71,Soudní 469/2, Bratislavská 249/68, okres Brno-město), prohlášenému v roce 2016 za kulturní památku. Statutární město Brno hodlá areál proměnit v Kreativní centrum Brno.

Věznice Cejl je svého druhu unikátní památkou v celém souboru kulturních památek České republiky. Výjimečnou hodnotu památkového areálu představuje především historická paměť místa. Dát nový obsah celému areálu s cílem zachovat všechny hodnoty hmotné substance a zároveň maximálně respektovat nemateriální dimenzi historické výjimečnosti je velmi těžkým úkolem, s nímž se budou muset vypořádat všichni ti, kteří se budou podílet na zpracování a realizaci zamýšleného projektu. Je-li již v naší zemi velká zkušenost s tím, jak zachovat památkové hodnoty hmotné substance staveb, jejich areálů či památkově chráněných území, empirických poznatků s uchováním historické paměti místa, navíc paměti doby celkem nedávno minulé, je u nás zatím velmi málo.

Je proto více než záslužné, že se sdružení „Paměť" rozhodlo přispět k dobrému řešení budoucnosti Cejlu, mimo jiné i tím, že se snaží shromáždit nejen historická fakta, ale především individuální pamětnické výpovědi tvořící onu unikátní paměť místa tak, aby mohly být dobrým faktografickým základem pro rozpracování záměru projektu kreativního centra.

Jako příspěvek do obecnějšího diskurzu o tom, jak naložit s čerstvě prohlášenou kulturní památkou, je možno vnímat též konferenci s názvem „Místo utrpení jako místo paměti aneb Věznice Cejl v kontextu českých dějin".

Program mezinárodní konference koncipovali pořadatelé v podstatě ve dvou hlavních tematických okruzích. První je teoretický a paměťový a je věnován dějinám vězeňství

v podmínkách totalitních režimů i osobní výpovědi pamětníka, druhý je praktický a zabývá se otázkami proměny bývalých věznic v místa paměti se zvláštním soustředěním na zkušenost s úspěšnou konverzí věznice Stasi v Drážďanech v muzeum.

Jsem přesvědčena, že obsahová pestrost příspěvků přinášejících nové teoretické poznatky, individuální paměťovou stopu i příklad dobré praxe bude plně využita v procesu dalších úvah o konverzi Cejlu. Kreativní centrum je projekt směřující do budoucnosti, a takový Brno bezpochyby potřebuje. Není třeba se přesvědčovat, že další léta 21. století přinesou mnoho překvapivých výzev i mnoho složitých otázek spojených s další existencí naší civilizace. Je zřejmé, že rozvoj kreativního myšlení i kreativních kompetencí bude jednou z podmínek zdravého vývoje budoucí společnosti, stejně tak jako nutnost neztratit kontinuitu a kontext s minulostí. Jsem si jista, že tento záměr je plně kompatibilní i s moderně a kompetentně pojatým „místem paměti", kde bude možno v autentickém historickém prostředí osvěžit historiografické znalosti, důstojně a pietně uctít oběti totalitní zvůle i pohroužit se ve funkčním sakrálním prostoru do modlitby. Bude-li se při nějaké další konferenci konané na Cejlu rekapitulovat to, jak se podařilo tuto významnou kulturní památku integrovat do současného života, byla bych ráda, kdyby při ní zaznělo, že absolvovaná cesta a získaný výsledek jsou stejně tak dobrým příkladem a inspirací pro další praxi, podobně jako bylo při té loňské konstatováno v souvislostis drážďanskou věznicí Stasi.

Občanské sdružení Paměť, z. s., zaslouží za svůj přínos k rozvoji kultury připomínání v naší zemi a za nakládání s místy paměti spojenými s obdobím komunistické totality velké poděkování. Svými aktivitami totiž otevírá či rozvíjí některé teoretické i praktické otázky, na něž státní paměťové instituce zatím, bohužel, nesoustřeďují dostatečně svoji pozornost.

PhDr. Anna Matoušková
náměstkyně ministra kultury

Naše cíle

- Upozornit na místo paměti — věznici Cejl
- Upozornit na osudy politických vězňů
- Naznačit cestu, jak k tomuto místu přistupovat v budoucnu
- Naznačit možnosti využití místa paměti v rámci plánované rekonstrukce
- Naznačit význam v „konkurenci" dalších lokalit, například Muzea totality v Uherském Hradišti
- Najít nadregionální téma, kterým by se toto místo paměti profilovalo — je jím perzekuce básníků a spisovatelů?
- Najít příklad z jiné země, jak tam přistupují k podobným historickým místům
- Najít ekonomický model, který by umožnil do budoucna udržitelné využití
- Prosazovat tento model už v době předprojektové přípravy tak, aby budoucí využití nebylo v rozporu s jeho minulostí
- Prosazovat vybudování památníku totality v rámci areálu věznice, aby se stal připomínkou doby nesvobody i poté, kdy už nebudou žít pamětníci

Věznice Cejl – současný stav

Místa utrpení v Brně

Luděk Navara, Občanské sdružení Paměť

Proces Oto Mádr a spol. v brněnském Stadionu

Proces se konal ve dnech 11. až 13. června 1952. Kromě kněze Oto Mádra byla souzena profesorka Růžena Vacková z Prahy a Bohumila Langrová, představená Kongregace Milosrdných sester sv. Karla Boromejského v Rajhradě. Studenti Vlastimil Železný a Alois Pokorný zde vyslechli rozsudek trestu smrti. Popraveni byli v Praze na Pankráci dne 18. prosince 1952.

Stadion

Oto Mádr

Růžena Vacková

Vlastimil Železný

Alois Pokorný

Věznice Cejl

Do roku 1956 se zde nacházelo vězení a do roku 1952 zde byly vykonávány popravy, poté přemístěné do Prahy. V cele na Cejlu povolili odsouzenému studentovi Vlastimilu Železnému housle. Hrál také Largo z Novosvětské od Antonína Dvořáka. Spoluvězeň a básník Jan Zahradníček na tuto melodii napsal text: *„Slzících očí teď miliony jsou (…) Od světa tvého dělí nás krutá mříž…“*

Budova policie na ulici Bratislavská

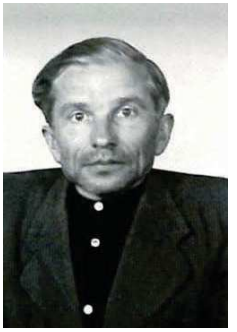

Jan Zahradníček

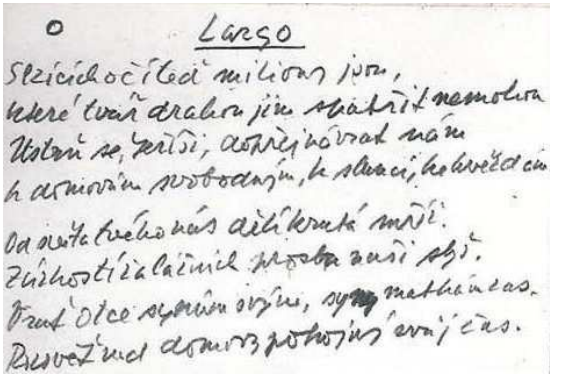

Zahradníčkův text na Largo z Novosvětské od Antonína Dvořáka

Budova policie na ulici Bratislavská

Dříve vyšetřovna, v době teroru padesátých let se zde konaly kruté výslechy politických vězňů. Tady vznikla báseň Jana Zahradníčka *Bratislavská ulice*. Zdejší cely byly pod úrovní chodníku a pobyt v nich byl obzvlášť nepříjemný. Byl zde krutě mučen odbojář Rudolf Mrázek z odbojové skupiny Sodan.

Hledíš oknem a spatřit nemůžeš,
jen posloucháš
zvučný hlas ulice,
kterou nevidíš a která jak pozouny sluneční v sluch ti zní,
jak od východu na západ pospíchá
mezi dvěma řadami domů dlouhá jak svět.

A její chodci oběma směry jdou.
Ti jedni majíce v zádech noc odvěkou
a druzí slunce zas.

úryvek z básně Jana Zahradníčka ***Bratislavská ulice***

Budova dnešního Ústavního soudu

Budova dnešního Ústavního soudu

Zde se konal proces s takzvanou Zelenou internacionálou. Proces zaměřený proti katolické inteligenci probíhal ve dnech 2. až 4. července 1952. Do této skupiny byl zařazen i básník Jan Zahradníček.

Budova dnešní pošty na ulici Orlí

Na Orlí ulici v budově bývalého policejního ředitelství byli vězněni také političtí vězni. Byl zde vězněn i Jan Simandl z Tišnova z odbojové skupiny Jan, který se pokusil o dramatický útěk. Za pomoci střepů společně se spoluvězni vyrobil pilku, ze slamníku vězni spletli lana. Útěk byl připravován od od 22. května do 8. června 1950. Dodnes není jasné, zda nešlo o provokaci. Každopádně Simandl se zaklínil do okénka a byl dopaden a zraněn.

Budova dnešní pošty na ulici Orlí

Jan Simandl

Budova dnešního krajského soudu

V budově se konal soudní proces se členy odbojové skupiny Sodan, která působila na Bučovicku a Slavkovsku.

Odbojová skupina Sodan

Budova dnešního krajského soudu

Věznice na Cejlu a další místa utrpení v Brně v období německé okupace 1939–1945

PhDr. Jan Břečka, vedoucí
Historického odd. Moravského zemského muzea

Ve svém příspěvku bych rád ve stručnosti popsal jednotlivá vězeňská zařízení nacistického okupačního režimu v Brně v období od března 1939 do dubna 1945, jejichž součástí byla samozřejmě i věznice na Cejlu.

Obávaná a všemocná německá tajná státní policie, *Geheime Staatspolizei* neboli GESTAPO, se po svém příchodu do Brna 15. března 1939 usadila nouzově v budově policejního ředitelství na Orlí ulici. Po několika týdnech se podařilo získat budovu zemské školní rady v Mozartově ulici č. 3, kde bylo ve sklepních prostorách zřízeno improvizované vězení. Využíván byl samozřejmě i hrad Špilberk. K zásadní změně došlo po událostech 17. listopadu 1939 a po uzavření českých vysokých škol. Poté byly pro potřeby gestapa vyklizeny koleje Kounicovy a Sušilovy. Od počátku roku 1940 se začalo s adaptací budovy právnické fakulty na Veveří č. 70, která pak byla 18. prosince 1940 otevřena jako řídící služebna gestapa Brno s působností pro celou Moravu. Do systému vnitřní organizace brněnského gestapa náležely věznice, které se nacházely na hradě Špilberk, v Kounicových a Sušilových kolejích, v táboře Pod Kaštany, v budově policejního ředitelství na Orlí 30 a na Cejlu. Nyní se krátce zastavíme u jednotlivých objektů.

Od samého počátku využívalo gestapo **věznici policejního ředitelství na Orlí ulici 30**. Moderní věznice z počátku dvacátých let vyhovovala ve všech směrech. Vězeňské oddělení gestapa zde fungovalo až do zrušení věznice v srpnu 1944. Při spojeneckém náletu na Brno 20. listopadu 1944, kdy jedna těžká bomba explodovala přímo v krytu věznice, zde nebyl žádný politický vězeň. Ti byli už mnoho měsíců vězněni v Kounicových kolejích. Bohužel zde zahynulo čtyřicet jiných vězňů a několik vězeňských zaměstnanců.

Na **hradě Špilberk** byla zřízena věznice na přelomu března a dubna 1939; cely byly umístěny v severní části hradu, později se využívaly iprostory kaple. Významnou úlohu sehrál Špilberk v průběhu rozsáhlé zatýkací operace s krycím názvem Albrecht I., která byla zahájena 1. září 1939, v den vypuknutí druhé světové války. Na Špilberku bylo zatčeno a uvězněno mnoho „politicky nespolehlivých osob“ převážně z řad inteligence nejen

Hrad Špilberk

z Brna, ale i z dalších míst Moravy. Někteří byli později propuštěni a ostatní převezeni do koncentračního tábora v Dachau. Na Špilberku se ocitlo také 111 rukojmích z takzvaného kladenského případu.

V noci ze 7. na 8. června 1939 se v Kladně pokusili studenti průmyslové školy Jan Smudek a František Petr ukrást pistoli podnapilému vrchnímu strážmistrovi říšské pořádkové policie Wilhelmu Kniestovi. V následné potyčce byl německý policista zastřelen a oba mladíci uprchli do Prahy. Nacisté okamžitě vyhlásili mimořádná opatření pro Kladno a blízké okolí. Jako rukojmí bylo zadrženo 111 osob, včetně starosty města, členů městského zastupitelstva a dalších občanů. Již 10. června byli převezeni na Špilberk, kde v noci z 11. na 12. června 1939 zemřel po pádu z okna kladenský starosta František Pavel a smrtelně byl postřelen městský zřízenec František Louda, který na následky zranění 16. července zemřel v Zemské nemocnici. O příčině smrti Františka Pavla existovaly protichůdné hypotézy – podle jedné spáchal sebevraždu, podle jiné jej z okna vyhodili úředníci gestapa. Na Špilberku byly také popraveny osoby odsouzené vojenským soudem v Brně. Časně ráno 31. ledna 1940 byli někde v areálu hradu (přesné místo není známo) zastřeleni dva zaměstnanci Zbrojovky Brno Josef Kulka a Karel Bauer. Oba byli zapojeni do odbojové organizace Obrana národa, pro niž sbírali munici (na 40 000 kusů nábojů) ušetřenou při zkušebním zastřelování vyrobených zbraní; ukrývali ji za obložením stěn jedné kobky střelnice. Špilberk nakonec přestal sloužit jako věznice. Již od 15. března 1939 byl ve správě německé armády, která v průběhu téhož roku zahájila jeho přestavbu na kasárna. Slavnostní předání kasáren jednotkám Wehrmachtu proběhlo v neděli 31. srpna 1941 za účasti říšského protektora Konstantina von Neuratha v doprovodu státního tajemníka K. H. Franka. Velmi spornou otázkou zůstává, kolik lidí vlastně prošlo policejní věznicí Špilberk. Podle všeho se odhadovaný počet pohybuje mezi 2 000 až 3 000 vězňů.

Sušilovy koleje se staly věznicí dříve než Kounicovy koleje, a to již v prosinci 1939. Důvodem byl zřejmě katastrofální nedostatek míst ve věznicích vzhledem k rozsáhlému zatýkání v řadách odbojářů z Obrany národa. Vězněn zde byl od konce února 1940 například zemský velitel Obrany národa na Moravě brigádní generál Bohuslav Všetička. Počty zatčených byly tak značné, že z Berlína musela přijet posila několika úředníků gestapa, aby se vůbec zvládlo vyšetřování. V Sušilových kolejích byly zřízeny kanceláře speciálního referátu II BM/So v čele s kriminálním komisařem Ewaldem Taudtem. Tento referát zde působil do konce prosince 1940, kdy se přestěhoval do budovy bývalé právnické fakulty. V roce 1941 se do kolejí nastěhovala německá kriminální policie a ta také věznici převzala.

Sušilovy koleje

Kounicovy koleje byly policejní věznicí od počátku ledna 1940 do 18. dubna 1945, tedy po dobu 64 měsíců, a staly se nejvýraznějším symbolem utrpení a nacistického teroru v Brně. První vězni sem dorazili již 4. a 5. ledna 1940. Nejznámějším správcem obsazených kolejí (nikoli však prvním) se stal Franz Duba. Někteří dozorci přišli z Říše, ale většinu tvořili domácí, tedy brněnští Němci. Strážní službou byly pověřeny jednotky pluku německé pořádkové policie (později přejmenován na 21. policejní pluk SS). V létě 1940 byl zřízen nový

strážní útvar, tzv. SS Wachtbattalion Böhmenund Mähren pod velením sturmbannführera SS Michaela Kneißla. Příslušníci tohoto praporu sloužili v Kounicových a Sušilových kolejích, v sídle řídící úřadovny gestapa na Veveří, v táboře Pod Kaštany i jinde. V období prvního a druhého stanného práva byli rovněž pověřeni vykonáváním poprav.

Po příchodu Reinharda Heydricha jako zastupujícího říšského protektora do Čech bylo vyhlášeno první stanné právo, trvající od 28. září 1941 do 20. ledna 1942. Za tu dobu bylo v Kounicových kolejích zavražděno 142 osob. Popravy se konaly buď střílením u stěny pod sgrafitem svatého Václava, nebo oběšením na třech šibenicích v sadě kolejí (v období druhého stanného práva stály šibenice v rohu malého dvorku mezi stěnou bloku A a sálem Kounicových kolejí).

Ještě větší teror rozpoutali nacisté po atentátu na R. Heydricha. Druhému stannému právu od 27. května do 3. července 1942 padlo v „Kouničkách" za oběť 395 osob. Většina poprav byla veřejných a běžně je chodilo sledovat množství německých občanů nebo českých fašistů.

Poslední vlna exekucí byla v Kounicových kolejích zahájena v lednu 1945 v rámci rozhodnutí německého lidového soudu o „zvláštním zacházení" (*Sonderbehandlung*) s vězni, jejichž případ nestihl být vyřízen „běžnou" cestou. Nejtěžší případy měly být popravovány přímo v Kounicových kolejích, ostatní vězni eskortováni do koncentračních táborů Flossenbürg a Mauthausen. Tyto popravy se prováděly ranou z pistole do týla v místě zvaném „Na písečku". Nacházelo se v zadní části dvora bloku A kolejí. Právě zde někdy v únoru či březnu 1945 zahynul malý partyzánský pomocník Miloš Prudil, jemuž nebylo ještě ani jedenáct let. Exekuce vykonávali pouze vedoucí úředníci gestapa, tu první 9. ledna, poslední 16. dubna 1945, tedy deset dnů před osvobozením Brna. Poslední vězni byli z kolejí propuštěni ve dnech 18. a 19. dubna 1945.

V období od ledna 1940 do dubna 1945 prošlo Kounicovými kolejemi zhruba 30 000 vězňů a nejméně 740 osob zahynulo násilnou smrtí (popravy, sebevraždy, ubití při výslechu, zastřelení strážnými v oknech cel atd.). Toto číslo však není konečné. Byli zde vězněni příslušníci odbojových skupin a organizací (Obrana národa, Obec sokolská v odboji, Petiční výbor Věrni zůstaneme, ilegální KSČ apod.), českoslovenští parašutisté z Východu i Západu, partyzáni a jejich spolupracovníci, váleční zajatci, muži a ženy bez rozdílu politických nebo náboženských vyznání. Kounicovy koleje se staly skutečným místem utrpení a vzdoru tisíců vězňů a jejich nejbližších, doslova Golgotou celé Moravy.

Po skončení války se uvažovalo o přeměně kolejí na památník odboje, nakonec byl ale objekt vrácen původnímu účelu a od listopadu 1945 koleje opět slouží vysokoškolským studentům. V roce 1978 byly Kounicovy koleje prohlášeny za národní kulturní památku.

V červnu 1940 získala řídící úřadovna gestapa v Brně baráky bývalých vozatajských kasáren **Pod Kaštany** (ulice Veveří č. 112), které stály v těsném sousedství tehdejšího hlavního sídla brněnského gestapa v budově právnické fakulty a také nedaleko Kounicových kolejí. Vznikl tak internační tábor, v němž byly vězněny osoby z politických a rasových

Vězni internačního tábora Pod Kaštany

důvodů. Sestával z pěti baráků, které ohraničoval plot z ostnatého drátu. Každý barák měl 43 postelí a celková kapacita tábora byla kolem 300 osob —po vyhlášení stanného práva zde však někdy byl umístěn i dvojnásobek, tedy 600 vězňů. Od heydrichiády se také poměry v táboře výrazně zhoršily a došlo k zesílení teroru. Obávanými postavami tábora byli tzv. kápové, stejně jako k koncentračních táborech. Tábor Pod Kaštany i Kounicovy koleje neodmyslitelně spojuje jméno jednoho kápa: Karel Mario, vlastním jménem František Vocílka — patřil k nejmilitantnějším brněnským fašistům a ke spolehlivým informátorům brněnského gestapa. Pro svůj nákladný život a četné milenky však potřeboval peníze, proto se uchyloval i k vydírání nebo si nechával platit od rodin zatčených osob, kterým sliboval propuštění jejich blízkých. Dokonce zpronevěřil i část finančních prostředků organizace Národní tábor fašistický, jíž byl náčelníkem. Gestapu došla trpělivost 19. února 1941, kdy byl Mario zatčen a uvězněn v táboře Pod Kaštany a později v Kounicových kolejích. Na přání vrchního správce Ewalda Paula se stal vrchním kápem (Oberkapo). Jako zuřivý antisemita měl zvláště spadeno na židovské vězně, které týral, ponižoval a mučil. Jeho poválečný osud není znám. Podle nezaručených zpráv měl být v květnových dnech roku 1945 lynčován, podle jiného zdroje zase údajně zahynul při bojích o Brno. Je ovšem pravděpodobnější, že se mu podařilo uprchnout za hranice. Dne 24. srpna 1944 byl tábor Pod Kaštany vyklizen a vězni byli přesunuti do Kounicových kolejí. Areál poté sloužil jako armádní skladiště munice a paliva. Časně ráno 19. dubna 1945 ženijní jednotky Wehrmachtu vyhodily baráky do vzduchu, aby nepadly spolu s dokumentací a dalšími důkazy do rukou Rudé armády.

Vězeňská budova na Cejlu sloužila v letech 1939–1945 jako vazební věznice německého zemského soudu (v roce 1942 tato část získala výnosem ministerstva spravedlnosti status samostatné věznice, tzv. *Haftanstalt*) a věznice českého krajského trestního soudu, kromě toho tu brněnské gestapo mělo ženské oddělení. Německá okupační moc si na Cejlu zabrala pro své účely pouze část budovy, a to první patro zadního traktu, tedy asi 16 až 20 místností. Zbytek zůstal k dispozici českému krajskému trestnímu soudu, kde pracovali jen čeští dozorci a podmínky zde byly mnohem mírnější. Společná byla vězeňská kuchyně, určená pouze pro vězně. V roce 1942 byl ředitelem celé věznice SS-Untersturmführer Ewald Paul a jeho zástupcem Antonín Zimmermann. Oba měli své kanceláře ovšem v Kounicových kolejích. Funkci správce věznice gestapa zastávali nejprve zaměstnanci gestapa Alois Pelikán a František Marčík, po jejich odchodu Heinrich Schuchmann . Ředitelem české části věznice byl v letech 1942–1943 vrchní tajemník vězeňské správy Jan Pavelek. Původem patřili vězni k různým národnostem – byli tu nejen Češi, ale také Slováci, Rusové, Ukrajinci a Poláci. Političtí vězni byli promícháni s obyčejnými zloději. Cejl byl považován pouze za přestupní stanici na cestě do jiných věznic nebo koncentračních táborů. Většina vězňů strávila ve věznici tři až pět měsíců, delší pobyty byly spíše výjimkou.

Jak již bylo uvedeno, věznice na Cejlu sloužila i brněnskému gestapu. To zde nejdříve zřídilo mužské i ženské oddělení, když ale začala fungovat policejní věznice v Kounicových

kolejích, všichni vězněnní muži byli z Cejlu odvezeni a zůstalo zde pouze oddělení pro ženy. Zabíralo šest cel v prvním poschodí budovy a jednu celu v přízemí. Cela č. 7 sloužila jako transportní. Počet vězeňkyň se pohyboval v průměru kolem 70 osob. Tento počet se zvýšil až koncem války,kdy byli na Cejl přiváženi i vězni z evakuovaných měst. Na druhou stranu hodně žen bylo od počátku ledna 1945 vězněno i ve třetím poschodí bloku B Kounicových kolejí.

Na rozdíl od Kounicových kolejí je na Cejlu za celou dobu války podrobně popsána a zdokumentována pouze jediná poprava. Šlo o nacistickou odplatu za jednu z největších partyzánských akcí na Moravě, když 26. února 1945 na vlakovém nádraží v Morkovicích příslušníci partyzánského oddílu Olga vypustili z cisternových vagonů na 512 000 litrů lihu, oleje, benzolu a dalších pohonných látek určených pro německou armádu. Již druhého dne byl přednosta železniční stanice Alois Zavadil (nar. 20. 6. 1903 v Morkovicích) zatčen a vyšetřován pro důvodné podezření ze spoluúčasti na celé události. Když byl následně 2. března 1945 u obce Roštín zadržen partyzán Květoslav Kolařík (nar. 17. 5. 1925 v Morkovicích) a při výslechu doznal svoji účast při akci na morkovickém nádraží, byl osud obou mužů zpečetěn. Na pokyn státního ministra a vyššího vedoucího SS a policie v protektorátu Karla Hermanna Franka byli postaveni před Zvláštní soud (*Sondgericht*) u německého zemského soudu na Mozartově ulici č. 2 a obžalováni ze zločinů proti nařízení o válečném hospodářství, ze zločinu sabotáže a zločinu proti nařízení říšského protektora o obraně proti nepřátelskému jednání.

Urychlený soudní proces (*Schnellverfahren*) proběhl 10. března 1945 a byl vynesen rozsudek smrti pro oba obžalované. Poté byli Zavadil a Kolařík odvezeni na Cejl. Svou poslední noc strávili v cele smrti č. 9. Časně ráno 12. března 1945 byli vzbuzeni a státní zástupce Schäper jim sdělil, že jejich žádost o milost byla zamítnuta (o to se postaral K. H. Frank) a rozsudek bude vykonán okamžitě. Odsouzenci byli odvedeni na půdu, kde již čekal kat z pankrácké věznice Alois Weiß se třemi pomocníky z Prahy. Oba muži se museli před smrtí svléknout do spodního prádla. Provazy, na nichž byli poté oběšeni, byly přehozeny přes háky zapuštěné do trámu na střeše, kde jsou dodnes. Podle Schäperovy zprávy byl v 6 hodin 18 minut oběšen Alois Zavadil, Květoslav Kolařík o minutu později v 6 hodin 19 minut. Mrtvoly byly o den později zpopelněny v brněnském krematoriu a popel si převzalo gestapo. Exekuce byla veřejně oznámena německo-českým letákem, který byl vylepen v širokém okolí Morkovic. V letáku se mimo jiné uvádělo, že „*Alois Zavadil nadržoval banditům, kteří vypustili na nádraží, na němž on dohlížel, v úmyslu Říši nepřátelském, z několika vozů benzin a jiné válečně důležité hmoty, a neučinil oznámení, a že Květoslav Kolařík, připojiv se k banditům, zúčastnil se přepadení těchto vozů a využil této příležitosti ke krádežím*“. Popravu zmínily i některé moravské deníky – například Lidové noviny nebo německý Morgenpost.

Můžeme zmínit rovněž skutečnost, že věznici na Cejlu zasáhly koncem války oba americké nálety na Brno – 25. srpna a 20. listopadu 1944. Budova tak doplatila na to, že stála

v blízkosti textilních závodů. Během prvního náletu dostala celkem čtyři zásahy leteckými bombami, které zcela zdemolovaly střechy, okna i dveře. Další dvě bomby dopadly v těsné blízkosti budovy. Po bombardování byly provedeny jen ty nejnutnější opravy, především zasklení oken a položení nové krytiny na střechách. Ve dnech od 16. do 18. dubna 1945 byla evakuována věznice německého zemského soudu a 18. dubna byly propuštěny i vězeňkyně gestapa. A to byl konec nacistického panování na Cejlu.

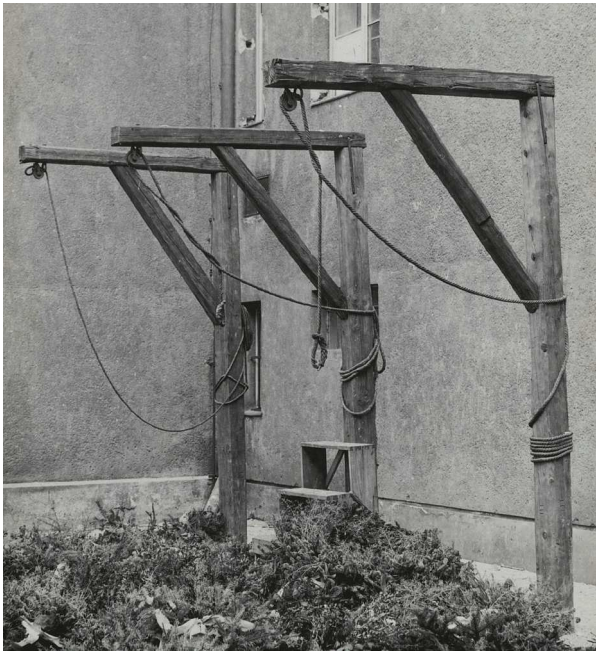

Šibenice v Kounicových kolejích

Popravčí háky na půdě věznice Cejl

Káznice na Cejlu: místo paměti v kontextu brněnských památek a otázka identity

Mgr. Aleš Homola, Národní památkový ústav

Pokud sledujeme formování urbánního organismu Brna v předmoderní éře, zjistíme, že předměstí rozprostírající se kolem opevněného jádra města se často soustředí poblíž urbanistických dominant —jakýchsi epicenter, k nimž se stahuje život a kolem nichž se vytváří veřejný prostor, náměstí a struktura ulic a komunikací. Takovými epicentry byly například starobrněnské kláštery a z nich především klášter cisterciaček a poté augustiniánů, premonstrátský konvent v Zábrdovicích či kartouza v Králově Poli. Starobylý Cejl, uspořádaný do řádku „Linea" – „Zeile" kolem východní cesty z Brna do Zábrdovic, podobný objekt získal až ve druhé polovině 18. století. Nevzniká zde ovšem klášterní instituce jako třeba o dvě dekády předtím zřízený konvent a nemocnice Milosrdných bratří na Vídeňské ulici, ale věznice. Duch doby nastupujícího osvícenství si žádal praktickou stavbu vnášející světlo poznání a péče o člověka i do trestního aparátu státu a nová věznice měla doplnit pro mírně závažnou trestnou činnost temné kobky pevnosti Špilberk čnící nad městem. Moravský zemský hejtman Arnošt Kryštof hrabě Kounic položil základní kámen káznici a robotárně na Cejlu dne 20. července 1772. Tím byl vložen do dosavadní ulicové zástavby Cejlu nový zásadní prvek, kolem něhož se formovala uliční síť nově se přetvářejícího předměstí Brna, záhy masivně expandujícího v souvislosti se vznikem velkých továrních komplexů při západním břehu Svitavy a při Svitavském náhonu (například textilní továrna Hopf&Bräunlich vzniklá naproti káznici roku 1786).

Jakýmsi paradoxem doby tedy náš architektonický monument již není institucí duchovní, ale společensko-nápravnou, podobně jako v následujícím 19. století vznikající velkolepé veřejné stavby škol, psychiatrických léčeben, porodnic a hřbitovních areálů. Tedy lze říct, že veřejná, samosprávní či státní péče o blaho společnosti i člověka je demonstrována novými stavbami povznášejícími lidského ducha. Moravsko-slezskou káznici na Cejlu tedy můžeme chápat jako jeden z prvních počinů modernity v Brně a na Moravě.

Samotná stavební podstata káznice je ovšem tradiční: pozdně barokní komplex známý z prvního vojenského mapování, na Moravě provedeného v letech 1764–1768, připomíná výše uvedené klášterní areály, přísný soubor dvoutraktových křídel kolem pravoúhlých

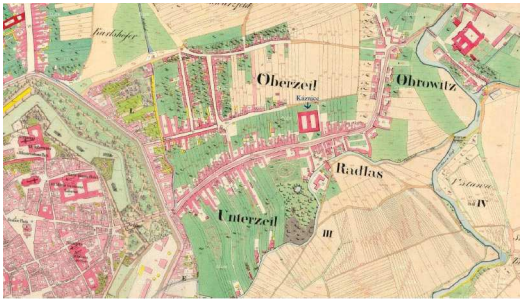

Císařský povinný otisk Stabilního katastru, 20. léta 19. století

nádvoří s kaplí vloženou do centra. Monumentální klasicistní dostavba Josefa Seiferta a Josefa Jacobiho ze čtyřicátých let 19. století ještě více umocnila dojem klasické uměřenosti, rozumu a přísnosti tohoto areálu určeného k nápravě pokažených prvků společenského řádu.

Dávná raně moderní historie areálu ovšem není naším hlavním tématem. Káznice je nyní především symbolem průchodu jiného, odvráceného proudu moderny, totalitních ideologií 20. století, které ve vazbě na podhoubí nacionalismu 19. století zcela rozvrátily tradiční středoevropskou společnost a katastrofálně se podepsaly i na dějinách Brna. Dosavadní „studená válka" mezi českou a německou populací českých zemí, existující minimálně od devadesátých let 19. století, přešla na konci třicátých let 20. století vinou nacistické ideologie v otevřený krvavý konflikt. Nejprve se nacistická zvůle pokusila zotročit a snad i vyhubit českou společnost (a zcela zlikvidovat populaci židovskou) a poté, v roce 1945, Češi v aktu pomsty fyzicky i symbolicky vymazali německou existenci z českých zemí. Vítězní Češi ovšem byli sami konfliktem ve svém nitru vážně poškozeni, záhy za většinového souhlasu společnosti upadají do otroctví jiné devastující ideologie, sovětského komunismu, a na čtyřicet let se stávají součástí nové nesvobodné despocie.

Tyto historické události se vepsaly do dějin káznice na Cejlu masivně. Věznice opsala trajektorii od éry osvícenské péče o člověka po dobu dystopických despocií. Její osudy zčásti sdílely i jiné významné, památkově chráněné stavby v Brně, pevnost Špilberk a Kounicovy studentské koleje v Brně-Žabovřeskách. Přestože byly všechny tyto tři architektonické monumenty jevištěm tragických událostí roku 1939 a let následujících, jejich další osud a zejména současná situace jsou velmi odlišné. Brněnská dominanta, hrad a pevnost Špilberk, je pečlivě udržovanou národní kulturní památkou, sídlem Muzea města Brna a populárním cílem vycházek a slavností obyvatel Brna i turistů. Kounicovy koleje, rovněž národní kulturní památka, jsou obnoveným dočasným domovem již mnoha generací studentů Veterinární a farmaceutické univerzity a také místem pietních obřadů a připomínek tragédií, které se v jejich areálu odehrály. Káznice naproti tomu byla do nedávné doby zapomenutou chátrající stavební hmotou vsunutou do zástavby čtvrti nedobré pověsti. Současné snahy o rozvoj Zábrdovic, zájem města Brna a především prohlášení káznice za kulturní památku z podnětu Národního památkového ústavu, přináší po dlouhé době světlo naděje pro budoucnost této mimořádně významné stavby.

Bohužel, prohlášení káznice za kulturní památku podle § 2, odstavce b, zákona č. 20./1987 Sb., o státní památkové péči, vnáší určité pochybnosti ohledně způsobu obnovy a nakládání s touto památkovou architekturou. Zákon totiž praví, že **za kulturní památky podle tohoto zákona prohlašuje Ministerstvo kultury České republiky nemovité a movité věci, popřípadě jejich soubory,**

a) které jsou významnými doklady historického vývoje, životního způsobu a prostředí společnosti od nejstarších dob do současnosti, jako projevy tvůrčích schopností a práce člověka z nejrůznějších oborů lidské činnosti, pro jejich hodnoty revoluční, historické, umělecké, vědecké a technické;

b) které mají přímý vztah k významným osobnostem a historickým událostem.

Unikátnost brněnské káznice v Zábrdovicích ale tkví ve dvou navzájem propojených rovinách. Těmi jsou překvapivě autenticky dochované prostory ze třetí čtvrtiny 18. století a po staletí vrstvené historické hodnoty sahající až do doby druhé poloviny 20. století. Tedy nejen dějinný „průvan" procházející touto stavbou, ale i její hmotná materie by měly být předmětem nejvyššího zájmu státu a společnosti. Káznice na Cejlu je unikátní stavbou, která vzhledem ke své původní funkci nemá v České republice srovnání. Shodou dějinných okolností unikla výrazné přestavbě, a je tak výmluvným svědkem dějin vězeňství ve střední Evropě. Neopomenutelná je rovněž hodnota areálu jako důležitého pietního místa, a v neposlední řadě je nutné vyzdvihnout jeho mimořádný význam urbanistický, stěžejní pro celou rozsáhlou městskou zástavbu v okolí ulice Cejl.

Závěrem je třeba zdůraznit, že stavba káznice na Cejlu a její dějiny v sobě nesou ještě jednu mimořádnou hodnotou. Žijeme v době otřesené identity české společnosti, řada problémů leží zapouzdřena v jejím podvědomí a nevědomost či vytěsňování potíží drží naši společnost v sevření dávných traumat a vin. Jedinou cestou ke svobodě a spokojenosti lidské i společenské je vyrovnání se s minulostí a svobodný a sebevědomý pohled do budoucnosti. Češi neumějí ani jedno a vhodně využitý objekt káznice by jim mohl naznačit cestu ke smíření a k dobré budoucnosti.

Káznice, současnost

Pamětní kříž obětem let 1939–1945, živé pietní místo v ulici Krondlova v Brně

Pronásledování židovského obyvatelstva v Brně a Cejl

Mgr. Táňa Klementová
Židovské muzeum v Praze

Na základě „Výnosu Vůdce a říšského kancléře o Protektorátu Čechy a Morava“ ze dne 16. března 1939 přestala existovat Česko-Slovenská republika, německé oddíly obsadily Čechy a Moravu a došlo k jednostrannému vyhlášení Protektorátu Čechy a Morava. Protektorát od této chvíle náležel k území Říše a vstoupil pod její „ochranu“. Protektor nyní určoval, které právo platné na našem území odporuje právu uplatňovanému v Říši. Byla to zejména zásada rovnosti zanesená v ústavní listině Československé republiky, podle níž se neuznávaly výsady pohlaví, rodu a povolání, a také hlava šestá, věnovaná ochraně menšin národních, náboženských a rasových – podle ní si všichni státní občané republiky Československé jsou před zákonem plně rovni a požívají stejných práv občanských a politických, bez ohledu na to, jaké jsou rasy, jazyka nebo náboženství.

Ve svém příspěvku bych ráda nastínila hlavní etapy, jimiž prošlo pronásledování židovského obyvatelstva v protektorátu, a připomněla je na konkrétních příkladech z Brna. Město Brno společně se svým okolím tvořícím brněnský oberlandrát bylo první oblastí protektorátu, kterou mohli nacisté prohlásit na jaře 1942 za *judenrein*. Svou roli v tomto procesu „odžidovštění“ sehrála také věznice na Cejlu a další věznice gestapa v Brně.

Na židovské obyvatele protektorátu byly fakticky norimberské zákony právně definující příslušnost k židovství vztaženy od 21. června 1939, kdy vyšlo nařízení říšského protektora von Neuratha o židovském majetku. Tímto momentem byla jasně definována určitá skupina obyvatelstva, která začala být v následujícím období perzekvována protižidovskými nařízeními. Tak byla zahájena první fáze složitého procesu, pro který poválečníhistorikové začali užívat označení *holokaust* a v židovském prostředí se vžil pojem *šoa*. S jasným stanovením cílové skupiny začaly být zaváděny četné protižidovské předpisy, jejichž motivací bylo postupné zbavení práv a majetku židů a jejich absolutní vyloučení z veřejného života. Po tomto kroku, který znamenal společenskou a hospodářskou likvidaci židovských obyvatel, bylo mnohem snazší zorganizovat deportační vlnu procházející postupně všemi oberlandráty protektorátu. Smyslem transportů bylo shromáždit židy na místech k tomu zvláště určených. Touto fází se proces šoa dostal do svého tragického vyústění, které bývá s celou genocidou spojováno nejčastěji, tedy do etapy fyzického zničení.

Můžeme se podívat, jak vypadala realita této doby v našem městě. Brněnské ulice zažily ještě před pevným zavedením norimberských zákonů na jaře a v létě roku 1939

řadu fašistických provokací, během nichž uniformovaní příslušníci českých fašistických gard společně s nacisty přepadali chodce a organizovali protižidovské výpady. V březnu byla vypálena Velká synagoga na rohu dnešních ulic Přízova a Spálená. V srpnu 1939 se uskutečnil jeden z největších útoků v kavárně Esplanade na ulici Rooseveltova, kde byl jeden muž ubit k smrti a dalších dvanáct lidí muselo být pro vážná zranění převezeno do nemocnice. V Moravském zemském archivu (fond B 26 Policejní ředitelství Brno) se nacházejí četné informace o rozbíjení a pomalování výkladních skříní židovských obchodů, o vyhánění židů z lužáneckého parku a z kaváren či o napadání židů na veřejnosti. Nejsme také daleko od míst (Bratislavská č. 71), kde probíhaly četné razie protektorátních četníků proti ilegálním rakouským uprchlíkům. Ti, pokud byli chyceni po ilegálním přechodu hranic, strávili několik dní ve vězení a poté byli převezeni na státní hranici a museli se vrátit tam, odkud přišli. Brněnská židovská náboženská obec zřídila v Ivančicích v říjnu 1938 na pomoc těmto lidem v budově bývalé Sinaibergerovy koželužny uprchlický tábor, který zde fungoval do března 1942.

Pronásledování protektorátních židů bylo v rozhodující míře určováno dynamickým spolupůsobením lokálních iniciativ a centrálně řízené politiky ústředních orgánů. Protižidovské předpisy byly vydávány jak orgány okupačními, tak i orgány protektorátními (v rámci „autonomie“ protektorátu), přičemž města i obce měly v tomto ohledu vcelku široké pole působnosti, zejména co se týče nuceného pracovního nasazení židů a zákazu navštěvovat různá veřejná místa.

Protižidovská legislativa přímo vedla k vytvoření tzv. *ghetta beze zdí*, jehož hranice tvořily zákazy a omezení platící pouze pro židovské obyvatelstvo. Židé se tak rázem stali občany druhého řádu izolovanými onou neviditelnou zdí. Protižidovská nařízení zasáhla do všech oblastí života, postupně postihla výkon povolání, vzdělávání, služby, vlastnictví majetku, dopravu a svobodný pohyb, vztahy mezi všemi obyvateli protektorátu, společenský a kulturní život či příděly potravin a dalšího zboží. Jednotlivá nařízení byla vydávána rychle a ne všechna vyšla písemně, jejich obsah se různě měnil a byl neustále doplňován. V Brně se objevovala nová nařízení ve vyhláškách policejního ředitelství, v Židovských listech vydávaných pražskou židovskou obcí, nebo v místním tisku BrünnerTagblatt, MährischenTagblatt či Volksdeutsche Zeitung. Pro židovské obyvatele protektorátu byla orientace v takovém množství zákazů a omezení velmi těžká. Pronásledovaní židé žili pod velkým tlakem a v neustálém strachu z trestů, které by při porušování vyhlášek mohly následovat.

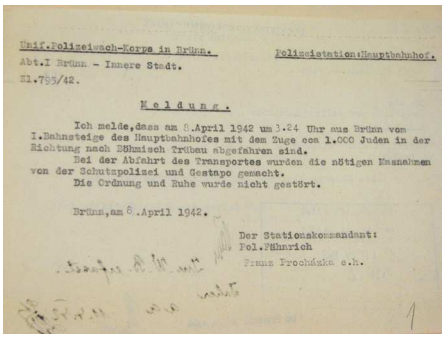

Unif.Polizeiwach-Korps in Brünn. Polizeistation:Hauptbahnhof.

Abt.I Brünn - Innere Stadt.

Zl.795/42.

Meldung.

Ich melde,dass am 8.April 1942 um 3.24 Uhr aus Brünn vom I.Bahnsteige des Hauptbahnhofes mit dem Zuge cca 1.000 Juden in der Richtung nach Böhmisch Trübau abgefahren sind.

Bei der Abfahrt des Transportes wurden die nötigen Masnahmen von der Schutzpolizei und Gestapo gemacht.

Die Ordnung und Ruhe wurde nicht gestört.

Brünn,am 8.April 1942.

Der Stationskommandant:
Pol.Fähnrich
Franz Procházka e.h.

Hlášení policejní stanice Brno hlavní nádraží o odjezdu židovského transportu do Terezína. Odjelo 928 osob. Konce války se dožilo 81 z nich

Již v březnu 1939 byl přijat zákaz výkonu profese židovským advokátům, zákaz pracovat ve veřejné správě, ústavech, institucích, u soudů a ve školách a zákaz výkonu praxe pro lékaře „neárijského původu" ve všech zdravotních zařízeních. Moravská orlice psala 19. března, že tři sta neárijských lékařů na Moravě musí zavřít do tří dnů ordinaci. Téměř polovina z nich působila v Brně. Stejný osud postihl i advokáty, když 17. března stejné noviny uveřejnily článek „110 brněnských židovských advokátů zbaveno prakse". Židům byl zakázán vstup do ulice Pellicovy, Lužánecké a Mozartovy, zákaz vstupu platil do všech parků v obvodu Velkého Brna a vztahoval se i na lavičky v Joštově ulici nebo koupání v řece Svitavě. V rámci tzv. arizace židovského majetku museli židé přihlásit veškerý svůj majetek, počínaje uměleckými předměty, šperky, nemovitým majetkem a bankovními konty a pojistkami konče. S tímto majetkem nesměli volně nakládat a později byl zabaven ve prospěch Říše. Nesměli vést své vlastní podniky;do nich byli dosazováni cizí správci. Z důvodu poskytování židovského obytného prostoru německým zájemcům byly prohlédnuty a zaregistrovány všechny židovské byty v Praze a Brně. Akce probíhala od 1. do 4. října 1940.

Velká synagoga v Brně. Dokončena v roce 1855, v roce 1939 vypálena a zbořena

Již od září téhož roku si nesměli židé najímat uvolněné byty, mohli se pouze stěhovat do bytů, které již židé užívali. Rýsovala se tak cílená akce, která vedla k soustředění židů v židovských domech a k přerozdělení jejich dosavadních bytů. Brněnští židé byli sestěhováni do ulic Třída kapitána Jaroše, Lidická, Ponávka, Vlhká, nám. 28. října a nejbližšího okolí, kde se v jednom bytě tísnilo po více rodinách, zpravidla měla jedna rodina k užívání jednu místnost.

Židé rovněž podléhali pracovní povinnosti. Materiály k jejich nucenému pracovnímu nasazení v Brně jsou uloženy v Moravském zemském archivu ve fondu B 72 Zemské četnické velitelství a opět ve fondu B 26. Najdeme zde především informace k pracovním kolonám čistícím protiněmecké nápisy, odklízejícím sníh a stěhujícím zabavené radiopřijímače. Od 13. listopadu 1941 byla práce židovských kolon zastavena po dobu následně probíhajících transportů.

Organizaci transportů na protektorátním území měl na starosti úřad zřízený v červenci 1939 Adolfem Eichmannem v Praze; úřad delegoval četné povinnosti spojené s deportacemi na židovské náboženské obce. Název tohoto úřadu zněl Ústředna pro židovské vystěhování (*Zentralstelle für Jüdisches Auswanderung*). Ústředna zřídila na podzim 1939 pobočku v Ostravě a na podzim 1941 také v Brně. Ustavením a vedením brněnské pobočky byl pověřen Anton Burger (pozdější velitel ghetta Terezín), který v této funkci setrval do konce roku 1942, jeho nástupcem se stal Walter Wedl. Brněnská pobočka (*Verbindungstelle in Brünn der ZentralstelleförJüdischesAuswanderung*) sídlila na ulici Karla Wawry č. 11a (dnes Havlíčkova ulice). Z brněnského oberlandrátu vypravila ústředna ve spolupráci s místní židovskou náboženskou obcí, gestapem, Schutzpolizei a četnictvem jedenáct hromadných transportů odjíždějících ve sledu od 16. listopadu 1941 do 27. května 1942. Ústředna poté místní židovskou obec žádala, aby do 26. června 1942 dodala seznam zbylých židů v okrese Brno s udáním důvodu, proč nebyli odtransportováni.

Avšak ještě před zahájením této deportační vlny, kterou naplánoval a řídil Hlavní úřad říšské bezpečnosti v Berlíně (konkrétně oddělení IV B 4 RSHA) jako instituce Ústředně pro židovské vystěhovalectví nadřazená, najdeme jiné transporty převážející židovské vězně z Brna do různých koncentračních táborů. *Kalendarium der Ereignisseim Konzentrationslager Auschwitz-Birkenau 1939–1945* například uvádí, že brněnští židovští vězni zatčení gestapem nebo kriminální policií byli do Osvětimi převezeni 4. září, 24. října a 21. listopadu 1941. Mimo tyto skupiny byli židovští vězni zařazováni také jako jednotlivci do tzv. sběrných transportů mířících nejen do Osvětimi, ale také do Mauthausenu nebo v případě ženských vězeňkyň do Ravensbrücku. Věznicí na Cejlu přitomně kteří z nich prošli i opakovaně, neboť v ní strávili vazbu před soudem, čekali v ní na transport a výkon trestu v jiném zařízení nebo se sem vraceli po odpykání trestu. Konkrétní případy závisely na druhu provinění. Nejčastěji se židovští vězni dostávali do hledáčku gestapa kvůli udáním, za nedodržování protižidovských nařízení, kvůli tlaku na rychlé provedení arizace jejich majetku nebo zapojením do odbojové činnosti.

Část věznice na Cejlu č. 71 využívala v době protektorátu německá kriminální policie nejprve jako vyšetřovací vazební věznici německého zemského soudu. Tato část získala v roce 1943 výnosem ministerstva spravedlnosti status samostatné věznice – Haftanstalt. Dále budova sloužila jako věznice českého krajského trestního soudu. Zajímavým pramenem je zde deník přednosty věznice vedený v letech 1936–1951, v němž jsou zaznamenány všechny zásadní události, včetně útěků a sebevražd vězňů. Velmi podstatné bylo sdělení ze 14. června 1941, kdy mělo na dvoře věznice dojít k popravě trestance Jana Kůrky oběšením. Důležité informace o fungování této části věznice za protektorátu přinášejí také výroční zprávy krajské věznice za rok 1943 a 1945. Deník i zprávy jsou uloženy v Archivu bezpečnostních složek v Kanicích.

Židovských vězňů se týkala ale spíše ta část objektu, kterou zabralo brněnské gestapo. Od začátku roku 1940 se potom jednalo pouze o ženské cely, protože mužští vězni byli drženi především v areálu Kounicových kolejí. Snažila jsem se dohledat v různých archivních materiálech některá konkrétní jména a příběhy židovských vězňů, kteří Cejlem prošli, ale místo odpovědí jsem skončila spíše u otázek. Z anonymní informace o tom, že prakticky sloužila věznice na Cejlu vedle jiných podobných zařízení v Brně jako nástupní stanice k výslechům gestapa, k německým soudům, k čekání na deportaci do koncentračního tábora nebo i k popravám, se pokusím dát alespoň třem příběhům židovských vězňů tvář.

Ze tří částí věznice na Cejlu se v části sloužící pro protektorátní krajský trestní soud setkáváme s židovskými vězni asi nejméně. Přesto jsem v protokolech trestanců pro rok 1942, uložených v Archivu bezpečnostních složek, našla v soupise čítajícím zhruba čtyři sta jmen jednoho židovského muže. Byl jím Otto Breda, narozený v Brně 3. března 1896. Z poválečné výpovědi Kristiána Novotného, jednoho z tehdejších dozorců v této části věznice (výpověď je uložena v Moravském zemském muzeu), se dozvíme o osudu Otto Bredy více. Novotný ve vzpomínkách zmínil těžkosti se zásobováním věznice jídlem. Sám

se společně s Bredou a jinými vězni zapojil do zajišťování ilegálních potravinových balíčků. Využívali k tomu provoz sáčkárny ve věznici, kde expedici a kontrolu výrobků prováděl právě Breda. Dle Novotného vzpomínek mu Breda pomáhal při nákupech a jednání s firmami, kam se sáčky dodávaly. S firmou Stein na Orlí ulici měli dojednáno, že každých čtrnáct dní dodají hotové výrobky a na ručním vozíku si odvezou nový materiál do věznice. S domovníkem Svobodou u firmy Stein bylo dohodnuto, že při těchto jízdách budou tajně dopravovat balíčky s potravinami a jinými potřebnými věcmi do věznice. Zpočátku vozili tři až čtyři balíčky, později až dvacet balíčků najednou. Distribuci balíčků měli na starosti vězni sami, podmínkou bylo, aby potraviny brzy zkonzumovali. Tato černá pošta fungovala až do konce války neprozrazena, ale u toho již Breda být nemohl. Na dalších stránkách to Novotný vysvětluje takto: „*Breda byl žid, kterého předalo gestapo na Cejl v zubožením stavu. Vykonstruované trestní oznámení mu prodloužilo pobyt na Cejlu o jedenáct měsíců, ale po odpykání trestu byl vrácen do Kouniček. Nové trestní oznámení u protektorátního soudu, a tím setrvání na Cejlu, se nepodařilo vykonstruovat. Po třech měsících se v prosinci 1941 z Kouniček vrátil ve strašně zbědovaném stavu, blízek nervovému zhroucení. Byl neustále pronásledován gestapáky, jimž dělalo potěšení jej trýznit. V Kouničkách byl pomocníkem kata při popravách židů, jimž podtrhoval stoličku, když už měli smyčku na krku. Když kat v zimě onemocněl, byl sám Breda nucen popravit devět židů. Potom šel do Osvětimi. Bylo pro něj lepší, že šel do plynové komory, protože příšerných vzpomínek na Kounicovy koleje by se býval nezbavil po zbytek života.*“ Otto Breda byl 5. února 1942 předán gestapu a podle Terezínské pamětní knihy byl 6. března 1943 zařazen do pražského transportu Cv směřujícího do Terezína, odkud byl skutečně o rok později deportován transportem Eb do Osvětimi.

Připomenutí dvou vězeňkyň židovského původu jsem našla ve vzpomínkách paní Ludmily Peškařové z Rajhradu; dokumenty jsou uloženy taktéž v Moravském zemském muzeu. Paní Peškařová byla zatčena v souvislosti se zapojením svého manžela Jana Peškaře do Obrany národa. Ve vzpomínce uvedla, že na Cejlu byla vězněna její známá Jana Vafková, židovka, která žila ve smíšeném manželství s Cyrilem Vafkem, spolumajitelem továrny Břínek a Vafek v Rajhradě. Vafek byl aktivně zapojený do organizace ilegálních přechodů československých vojáků do ciziny a v květnu 1942 se musel začít skrývat. Jana Vafková byla zatčena na udání manželky společníka továrny za to, že nedodržovala povinné označení židovskou hvězdou. Podle vzpomínek paní Peškařové prošla krutými výslechy kvůli manželovu skrývání, ale nic o jeho odbojové činnosti neprozradila. Byla popravena 1. července 1942. Její muž, Cyril Vafek, byl několik dní před tím dopaden a při výslechu 29. června vyskočil z okna. Zatčeni a popraveni byli také Vafkovi rodiče, bratr František, manželé Fortníkovi a Oulehlovi, kteří Cyrilu Vafkovi při skrývání pomáhali.

Druhý příběh ze vzpomínek paní Peškařové měl alespoň šťastnější konec. Na cele na Cejlu s ní byla vězněna Nina Esslerová, dcera Adolfa Esslera, židovského textilního továrníka z Maloměřic. Nina byla zatčena za pokus dostat svou matku do Švýcarska, který se ovšem nezdařil. Celá rodina prošla věznením v koncentračních táborech. Během společ-

ného věznění si ženy krátily chvíle na Cejlu zpíváním. Paní Peškařová vzpomíná, že Ninu učila písně *Měsíčku na nebi*, *Ave Maria*, Dvořákovu *Biblickou*, ale také *U oken tam na Cejlu* nebo *Za mřížemi cejlovými, tam jsme sedaly a plakaly*. Nina Esslerová přežila Ravensbrück, po válce se vdala za amerického vojáka a odstěhovala se do Ameriky. Maloměřická továrna nebyla jejímu otci, ačkoli také věznění přežil, nikdy vrácena.

Na závěr svého příspěvku bych ráda připomněla důležitou skutečnost, že spojení židovských vězňů a vězeňského objektu na Cejlu neskončilo závěrem okupace. Ještě jednou měla věznice otevřít bránu lidem, kteří sem byli zavřeni pro svůj židovský původ. Stalo se tak v padesátých letech. Mohu zde alespoň připomenout jméno Armina Weltmanna, brněnského textilního podnikatele a designéra, který byl na příkaz ÚV KSČ zatčen jako podezřelý člen skupiny Šlinga a Slánského dne 17. ledna 1951. Ve vazbě na Příční a Cejlu strávil sedm měsíců. Po propuštění pracoval několik týdnů jako dělník v Energetických závodech. Na příkaz tehdejšího starosty Brna Bohumila Ubra byl propuštěn a musel se s rodinou jako „nepřítel pracujícího lidu“ vystěhovat do pohraničí.

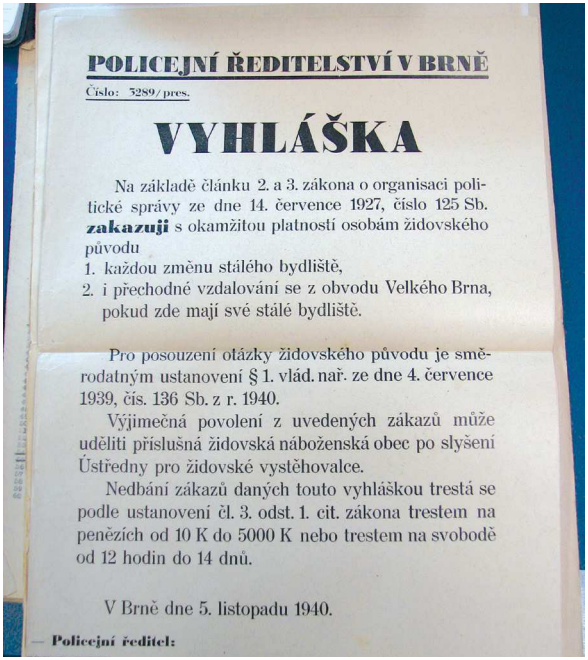

POLICEJNÍ ŘEDITELSTVÍ V BRNĚ

Číslo: 3289/pres.

VYHLÁŠKA

Na základě článku 2. a 3. zákona o organisaci politické správy ze dne 14. července 1927, číslo 125 Sb. **zakazuji** s okamžitou platností osobám židovského původu

1. každou změnu stálého bydliště,
2. i přechodné vzdalování se z obvodu Velkého Brna, pokud zde mají své stálé bydliště.

Pro posouzení otázky židovského původu je směrodatným ustanovení § 1. vlád. nař. ze dne 4. července 1939, čís. 136 Sb. z r. 1940.

Výjimečná povolení z uvedených zákazů může uděliti příslušná židovská náboženská obec po slyšení Ústředny pro židovské vystěhovalce.

Nedbání zákazů daných touto vyhláškou trestá se podle ustanovení čl. 3. odst. 1. cit. zákona trestem na penězích od 10 K do 5000 K nebo trestem na svobodě od 12 hodin do 14 dnů.

V Brně dne 5. listopadu 1940.

— **Policejní ředitel:**

Vyhláška Policejního ředitelství v Brně z listopadu 1940 zakazující osobám židovského původu měnit stálé bydliště a přechodně se vzdalovat z obvodu Velkého Brna

Věznice a vězeňství v Brně

PhDr. Aleš Kýr
Kabinet dokumentace a historie Vězeňské služby ČR

Věznice a vězeňství úzce souvisí se vznikem a vývojem státní správy, trestního práva a soudnictví. Za nejstarší místo výkonu zeměpanského soudnictví a vězeňství v Brně lze považovat lužní pevnost údělných přemyslovských knížat z první poloviny 11. století. Podle archeologického výzkumu se pravděpodobně nacházela v prostranství dnešního Mendlova náměstí na Starém Brně.

Ve druhé polovině 11. století bylo sídlo údělných brněnských knížat zřejmě přemístěno na vrchol Petrov, kde jsou podle archeologického výzkumu doloženy základy románského kostela. Později zde byl vystaven gotický dóm, při kterém bylo v roce 1777 zřízeno sídlo brněnského biskupa. Privilegium fori, udělené králem Přemyslem Otakarem I. katolické církvi, opravňovalo biskupa vykonávat ve svěřené diecézi též soudní pravomoc. Tato jurisdikce byla zrušena v roce 1780.

V roce 1243 král Václav I. udělil Brnu městská práva včetně výkonu soudní pravomoci. Místem městského soudu s věznicí se stal objekt dnešní Staré radnice. Ve druhé polovině 13. století král Přemysl Otakar II. nechal vybudovat brněnský hrad Špilberk, který byl od 14. do 16. století sídlem moravských markrabích z rodu Lucemburků. Zasedal zde i zemský soud, který rozhodoval ve stavovských záležitostech a byl odvolacím soudem k rozsudkům městského soudu.

Od roku 1621 se stal hrad Špilberk zemskou pevností habsburských císařů, využívanou pro účely vojenství i vězeňství. Podle nařízení císaře Leopolda I. bylo v roce 1673 zřízeno na Špilberku vězení pro nebezpečné zločince, tuláky, zloděje a uprchlé dlužníky, kteří byli využíváni k opevňovacím a rekonstrukčním pracím. Kromě těchto trestanců zde byly odděleně vězněny osoby šlechtického původu, vojenští hodnostáři a státní úředníci, kteří se provinili.

V návaznosti na zrušení trestu smrti a vězeňské reformy rozhodl císař Josef II. v roce 1783 o využití pevnosti Špilberk pro zvlášť těžké zločince z Čech, Moravy a Slezska k výkonu doživotního trestu. Věznice na Špilberku byla vyňata z pravomoci vojenského velení a svěřena do správy apelačního soudu a moravskoslezského gubernia se sídlem v Brně.

Na přelomu 18. a 19. století byli na Špilberku vězněni odpůrci habsburské monarchie, zejména uherští jakobíni, italští karbonáři a polští revolucionáři. V roce 1855 císař František Josef I. civilní věznici zrušil a pevnost Špilberk převzala opět armáda, která jej v roce 1820 opustila. V letech 1914–1918 byli na Špilberku vězněni odpůrci války, sympatizanti s nepřítelem, zejména s carským Ruskem, a vojenští zběhové.

V období první Československé republiky sídlil na Špilberku divizní soud s vojenskou věznicí. V roce 1920 zde byli vězněni stávkující horníci z rosicko-oslavanského revíru, v roce 1934 úplatkáři z tzv. pražcové aféry a v letech 1939–1940 političtí rukojmí z řad významných osobností a odpůrci německého nacismu z Moravy. V roce 1961 byla na Špilberku zrušena vojenská kasárna a objekt převzalo Muzeum města Brna.

Hrad Špilberk a Staré Brno

V důsledku politických a společenských změn vyvolaných revoluční vlnou v Evropě v roce 1848 přizpůsobuje se soudnictví a vězeňství požadavkům vznikající občanské společnosti. Zbavuje se stavovské, městské a vrchnostenské správy a vytváří státní systém soudů, soudních věznic a trestnic. V bývalém klášterním objektu, využívaném po roce 1772 jako provinční věznice ve správě guberniální komise, byla v roce 1854 zřízena věznice c.k. Zemského soudu trestního v Brně, na Cejlu č. 71.

Tato věznice sloužila pro výkon vyšetřovací vazby a podle zákona č. 117/1852 ř. z., o zločinech, přečinech a přestupcích, k výkonu trestu vězení a tuhého vězení, trestu žaláře a těžkého žaláře do jednoho roku, výjimečně do dvou let. Její ubytovací kapacita umožňovala umístění 370 vězňů a v nouzovém režimu až 432 vězňů. Trestanci pracovali v dílnách a využívali ústavní školu, kapli a nemocnici. Jejich práva a povinnosti upravoval domácí řád vydaný prezidentem zemského soudu. Od roku 1929 byla věznice v působnosti Krajského soudu trestního v Brně na téže adrese a její činnost byla ukončena v roce 1956.

Osoby odsouzené za tuláctví nebo majetkové trestné činy, kterých se dopouštěly v důsledku zahálčivého života, byly umísťovány rozhodnutím komise zemského úřadu do tzv. robotáren či donucovacích pracoven na dobu od šesti měsíců do pěti let. Umožňoval to zákon č. 90/1885, z.ř., o donucovacích pracovnách a ústavech polepšovacích, který byl novelizován v roce 1929. Donucovací pracovna pro muže v Brně se nacházela na Lidické ulici č. 63. Byla zřízena pro 250 až 300 káranců, v letech 1949–1953 využívána jako tábor nucené práce podle zákona č. 247/1948 Sb., o TNP, a zbořena v roce 1960.

Prvorepubliková vězeňská zařízení v Brně doplňovala věznice v sídle policejního ředitelství, které se nacházelo v Orlí ulici č. 30. Jeho tříposchoďová budova byla postavena v letech 1922–1923. V přízemí a prvním poschodí byly vězeňské cely o celkové kapacitě 60 míst. V letech 1939–1945 využívala objekt německá tajná policie – gestapo – k umísťování vyšetřovanců a provádění výslechů. Po roce 1945 v budově sídlilo Velitelství Národní bezpečnosti a věznice byla využívána k umísťování zatčených kriminálních pachatelů i politických vězňů. V průběhu roku 1949 převzala věznici Státní bezpečnost.

V období německé nacistické okupace (1939–1945) byly čeští vlastenci a odpůrci nacismu nejprve soustřeďováni na Špilberku. Kromě věznice v Orlí ulici a na Cejlu využívalo gestapo pro vazební účely Kounicovy koleje, Sušilovy koleje, studentský domov v Žabovřeskách a vozatajská kasárna v ulici Veveří č. 112, nazývaná Pod Kaštany. Podle svědectví pamětníků byly Kounicovy koleje největším a nejkrutějším vězeňským zařízením a byly zde vykonávány též popravy. Úřadovna gestapa byla zřízena v zabrané budově Právnické fakulty Masarykovy univerzity na Veveří č. 70.

K potrestání nacistických zločinců, zrádců a kolaborantů ve smyslu Košického vládního programu ze dne 5. 4. 1945 a Dekretu prezidenta republiky č. 16 ze dne 19. 6. 1945 byla plně využívána kapacita brněnské soudní i policejní věznice a zřizována improvizovaná vězeňská zařízení v různých vhodných objektech. Byly využity prostory starobrněnského kláštera, Kounicovy koleje, objekty v Žabovřeskách, Jundrově, Bohunicích, Maloměřicích a zprovozněn byl tábor na Malé Klajdovce (mezi Židenicemi a Juliánovem), který nahradil kapacitu Kounicových kolejí. Tato dočasná vězeňská zařízení sloužila v letech 1945–1948 k soustřeďování německého obyvatelstva k odsunu z republiky, jejich pracovnímu využití a internaci osob k potrestání mimořádným lidovým soudem. Činnost sběrných, pracovních a internačních táborů byla upravena směrnicemi ministerstva vnitra až 21. 9. 1945.

Po únorovém převratu v roce 1948 vládnoucí KSČ zneužívala proti politické opozici policejní a justiční prostředky. Na základě zákona č. 231/1948 Sb. na ochranu lidově demokratické republiky a později trestního zákona č. 86/1950 Sb. zatýkala Státní bezpečnost osoby podezřelé z protistátní činnosti. K jejich vyšetřování využívala nejen věznici v Orlí ulici, ale též věznici v suterénu budovy Krajského velitelství StB v ulici Příční č. 31, ve které byla dříve četnická kasárna. V roce 1951 se KV StB přemístilo do budovy v Kounicově ulici (dříve Leninova) č. 24. Zacházení s vyšetřovanci ve výkonu vazby bylo upraveno domácím řádem, který vydal ministr národní bezpečnosti.

Po roce 1948 byly v krajské soudní věznici na Cejlu ve výkonu vazby osoby obviněné z kriminální i protistátní činnosti a také zde byli odsouzení, kteří pracovali ve věznici nebo v tzv. pracovních útvarech mimo věznici. Jejich práva a povinnosti byly v roce 1951 upraveny Vězeňským řádem, který vydal ministr spravedlnosti, a v roce 1954 Řádem pro věznice MV. V letech 1949–1952 zde bylo na základě rozsudku státního soudu popraveno šestnáct odpůrců komunismu.

Ve smyslu zákona č. 247/1948 Sb., o táborech nucené práce (TNP), fungovala tato zařízení na území Československa v letech 1949–1954. V objektu donucovací pracovny v Lidické ulici byl zřízen sběrný tábor pro TNP na jižní Moravě a v bývalém internačním táboře v Maloměřicích TNP pro muže. Činnost TNP upravovaly předpisy ministerstva národní bezpečnosti.

V roce 1956 byla zprovozněna nová krajská věznice v Brně-Bohunicích a vyklizená věznice na Cejlu byla ponechána pro potřeby vojenské justice. Nová věznice s kapacitou pro 624 obviněných byla určena k výkonu vazby včetně oddělení pro účely Státní bezpečnosti.

Věznice Kuřim

Zemská donucovací pracovna, Lidická 63 (budova vpravo)

Práva a povinnosti obviněných upravoval Řád výkonu vazby, vydaný ministrem vnitra a po roce 1968 ministrem spravedlnosti.

Ve věznici byli zařazeni i odsouzení, kteří vykonávali režijní práce nebo výtvarnické práce pro brněnské veletrhy. Další odsouzení pracovali v panelárně v Kuřimi, kde byla při závodu PREFA zřízena pobočka věznice. V roce 1979 se z pobočky stal nápravně výchovný ústav pro odsouzené muže s celkovou kapacitou 984 míst. V roce 1994 byla kapacita stanovena na 415 míst k výkonu trestu odnětí svobody s dozorem a 220 míst k výkonu vazby se zmírněným režimem.

Zacházení s odsouzenými bylo v roce 1965 upraveno ve smyslu zákona č. 59/1965 Sb., o výkonu trestu odnětí svobody, který byl v roce 1993 novelizován a později nahrazen zákonem č. 169/1999 Sb., o výkonu trestu odnětí svobody. K poskytování nemocniční péče vězňům bylo vyčleněno oddělení s pětadvaceti lůžky ve Fakultní nemocnici u sv. Anny na Pekařské ulici. Stavební úpravy věznice v letech 1979–1988 umožnily navýšení ubytovací kapacity a vznikl nový stravovací provoz. V roce 1997 byla otevřena nová vězeňská nemocnice se spádovou působností.

Podle současné profilace věznic ve smyslu zákona č. 58/2017 Sb. je Vazební věznice Brno určena k výkonu vazby a zabezpečovací detence dle zákona č. 129/2008 Sb., o výkonu zabezpečovací detence, a dále k výkonu trestu odnětí svobody s ostrahou se středním a vysokým stupněm zabezpečení. Věznice Kuřim je určena k výkonu trestu odnětí svobody s ostrahou se středním a vysokým stupněm zabezpečení se specializací pro výkon trestu odsouzených vyžadujících léčebně výchovné zacházení.

Na závěr – zvon z vězeňské kaple na Cejlu, který zhotovil Franz Hiller na Starém Brně v roce 1858, je zpřístupněn v prostorách brněnské vazební věznice.

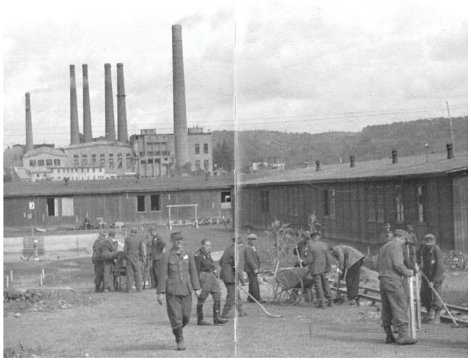

Německý internační tábor Maloměřice-Borky

Věznice v Uherském Hradišti – přeměna na místo paměti

Mgr. Jiří Mitáček, Ph.D., generální ředitel Moravského zemského muzea

Areál bývalé věznice v Uherském Hradišti leží ve východní části historického centra města (č. p. 267 a parc. č. st. 328/2 a 328/1). Jedná se o komplex budov, který byl od prvopočátku funkčně i dispozičně rozdělen na justiční palác (soudní budova, dnes Střední uměleckoprůmyslová škola Uherské Hradiště) a přiléhající vazební areál – ten je aktuálně předmětem snah o vybudování Muzea totality. Obě části jsou od roku 1964 funkčně i majetkově odděleny, areál je od roku 1990 součástí území městské památkové zóny a od roku 1994 je zapsán na seznam hmotných kulturních památek České republiky.

Celý komplex byl vybudován v závěru 19. století, přičemž vlastní stavba proběhla v letech 1891–1897. V letech 1897–1960 plnil areál funkci soudní a vazební věznice, původně zejména pro účely vazební a pro výkon kratších trestů. Prvními politickými vězni byli organizátoři prosincové generální stávky v roce 1920. V letech 1939–1945 věznici využívala německá okupační správa. V letech 1945–1947 byl v Uherském Hradišti zřízen mimořádný lidový soud, který soudil Němce a české válečné kolaboranty – tehdy bylo vyneseno a vykonáno 39 rozsudků smrti. Věznice pokračovala v činnosti i po únoru 1948, kdy zde byli vězněni a týráni lidé nepohodlní komunistickému režimu. Teprve v roce 1960 věznice s krajským soudem zanikla (přesunula se do Brna). Po roce 1964 byl justiční palác adaptován pro potřeby střední uměleckoprůmyslové školy. Vazební část věznice dále sloužila jako sklady (do roku 1978) a posléze v osmdesátých letech 20. století jako dočasný depozitář Státního okresního archivu v Uherském Hradišti.

Po roce 1990 započalo hledání dalšího využití areálu (obzvláště pro potřeby okresního soudu v letech 1999 a 2001). V roce 2009 vznikla Iniciativa za důstojné využití věznice v Uherském Hradišti a spolek Memoria. Průlomovým okamžikem se stalo datum 7. září 2016, kdy bylo úřadujícími ministry spravedlnosti, kultury a financí, jakož i zástupci místní a krajské samosprávy, signováno Memorandum o spolupráci ve věci budoucího využití areálu bývalé věznice v Uherském Hradišti. Memorandum stanovilo, že část areálu bude využita pro zřízení Muzea totality. Následně tehdejší ministr Mgr. Daniel Herman pověřil realizací tohoto záměru Moravské zemské muzeum.

Na jaře roku 2017 byla předmětnými stranami memoranda (Ministerstvo kultury ČR, město Uherské Hradiště, Zlínský kraj a Okresní soud v Uherském Hradišti) podepsána Dohoda o rozsahu prostor pro potřeby vybudování tzv. Muzea totality.

Od února 2017 pracuje Odborná komise pro přípravu Muzea totality v bývalé věznici v Uherském Hradišti iniciovaná Moravským zemským muzeem, která za přispění zástupců Zlínského kraje, Slováckého muzea v Uherském Hradišti, města Uherské Hradiště, spolku Memoria a Ústavu pro studium totalitních režimů (v rozšířeném formátu pak i Úřadu pro zastupování státu ve věcech majetkových a Konfederace politických vězňů) připravuje sbírkotvorné, badatelské a prezentační zaměření budoucího muzea.

Práce komise vychází zejména z konceptu expozice *Příběhy slz / Cestopis zla*, jejímž hlavním autorem je Luděk Navara. Námět expozice akcentuje samotný prostor věznice jako hlavní exponát a jeho silné emotivní působení. Obsahově staví na příbězích vězňů (*Příběhy slz*) a jejich vězнitelů „pánů" (*Cestopis zla*) a prezentuje expozici jako množinu příběhů/osudů těch, kteří vězením prošli nebo s ním byli spojeni a jejichž příběhy mají dnes schopnost inspirovat anebo nutit k zamyšlení a jistému pokání. Plánována je realizace pěti zavřených cel jako připomínky politických vězňů popravených na nádvoří věznice. Opomenuty nezůstanou (vedle nejexponovanějšího období existence věznice v padesátých letech 20. století) ani osudy areálu v čase druhé světové války. Plánován je také archeologický výzkum paty šibenice, kde po potvrzení jí existence vznikne pietní místo. Uvažována je další široká prezentační a edukační činnost (menší krátkodobé výstavy, webové stránky, konferenční prostor pro tematické workshopy a veřejnosti přístupná badatelna s odbornou knihovnou).

V roce 2017 převzal celý areál do správy Úřad pro zastupování státu ve věcech majetkových, který představil záměr „Zpracování studie využití areálu věznice v Uherském Hradišti" s cílem zajistit podklady pro maximální hospodárný, účelný a efektivní postup státu při využití areálu bývalé věznice. Hlavním záměrem však zůstává vybudování Muzea totality, které je prioritou celé akce.

Zkušenosti z přeměny věznice Stasi v Drážďanech na muzeum

Dr. Herbert Wagner
primátor Drážďan v letech 1990-2001 a předseda
zřizovatelského spolku Památníku Bautzner Straße Drážďany

V obrovském areálu Krajské správy Ministerstva státní bezpečnosti (MfS, Stasi) v Drážďanech pracovalo do roku 1989 přibližně 2 500 zaměstnanců. Areál se nacházel za zdí a byl vojensky střežen. Vrcholem represivního aparátu Stasi byla vyšetřovací věznice se 44 celami pro 88 vězňů a dále patro pro vyšetřovatele. V průběhu mírové revoluce obsadilo 5. prosince 1989 věznici pět tisíc obyvatel Drážďan. Jeden prozíravý občan ihned rozpoznal historický význam tohoto autentického místa a velkými písmeny napsal na zeď „PAMÁTNÍK STÁTNÍHO TERORU".

Od tohoto okamžiku převzaly kontrolu nad areálem včetně hlavní budovy Občanský výbor a lidová bezpečnost. Ve vyklizených celách uskladnil nově vzniklý Občanský výbor Bautzner Straße veškeré zajištěné spisy z prostor Krajské správy v Drážďanech a z okresních služeben a vše hlídal s pomocí policie a zástupců církve. Do ostatních budov se nastěhovala různá zařízení, například Lékařská odborná škola, Deutsche Post a Německý červený kříž.

Se znovusjednocením Německa 3. října 1990 byla vytvořena funkce zvláštního zmocněnce pro podklady Stasi, z níž potom vznikl Spolkový úřad pro dokumenty Stasi (BStU).

Kancelář BStU v Drážďanech převzala spisy. Uskladnění spisů v celách ovšem neodpovídalo předpisům o archivování. Do roku 1994 se kancelář BStU přestěhovala s deseti kilometry dokumentů a třemi miliony kartotékových listů do lepší a vhodnější administrativní budovy.

Nyní byla bývalá věznice Stasi prázdná. V roce 1994 byla Zemským úřadem památkové péče prohlášena za památkově chráněný objekt.

V prosinci 1994 se prázdné vězení poprvé znovu otevřelo veřejnosti. Během dvou dnů přišlo několik tisíc návštěvníků, aby v rámci prohlídky poznali podmínky vazby ve vyšetřovací věznici ministerstva státní bezpečnosti.

Část areálu věznice byla zatížena restitučními nároky soukromé osoby. Městská správa Drážďany nepotřebovala budovu pro své vlastní administrativní účely a z finančních

důvodů nemohla ani vybudovat žádné další muzeum nedávné historie. Budova byla v letech 1994–1997 prázdná, což vedlo ke škodám způsobeným mrazem a vandalismem.

V roce 1997 se chopil iniciativy spisovatel a někdejší vězeň Stasi Siegmar Faust, který byl mezitím jmenován saským zmocněncem pro dokumenty Stasi, a založil spolek *Erkenntnis durch Erinnerung* (Poznání prostřednictvím vzpomínání); ten později převzal správu budoucího památníku v budově věznice. V okamžiku svého založení měl spolek dvanáct členů, do konce roku jich bylo šestadvacet. Siegmar Faust byl nejdříve předsedou tříčlenného představenstva. V prvním konceptu pro využití budovy chtěli členové spolku proměnit věznici v dokumentační středisko a v místo politického vzdělávání. Výslovně se distancovali od pojmu „památník" ve smyslu památníků, které připomínaly oběti nacistického násilí.

Prvními příjmy pro vznik památníku byly příspěvky od členů spolku. Potom přišlo několik darů.

Předseda spolku navázal kontakty s městskými a zemskými úřady a s architekty, kteří se zabývali rozvojem celého areálu a chtěli z něj vytvořit preferované místo k bydlení. Podařilo se získat zájem ministerstva financí a finance k rekonstrukci a přestavbě budovy pro vzdělávací aktivity. Vznikl tak projekt pro seminární prostor, studio pro rozhovory s pamětníky a kanceláře pro budoucí zaměstnance. Mnozí první členové spolku byli bývalí občanští aktivisté, kteří byli posléze zvoleni do politických funkcí. Tak vypadaly začátky budoucího památníku zakotveného do politické, kulturní a občanské společnosti.

Rozmíšky kolem zemského zmocněnce pro dokumenty Stasi vedly k jeho odvolání v zemském sněmu. Siegmar Faust rovněž odstoupil z funkce předsedy spolku.

Novým předsedou spolku byl zvolen historik Dr. Dieter Müller zaměstnaný u nadace Saské památníky (*Stiftung Sächsiche Gedenkstätten*). Nadace podléhala saskému ministerstvu vědy a umění.

Ještě v roce 1999 uzavřelo město Drážďany smlouvu o užívání se zřizovatelským spolkem. Spolek tak získal klíče k památníku a mohl ho otevírat podle vlastního uvážení a organizovat prohlídky. Výtěžek z prohlídek se stal třetím zdrojem příjmů. Vzniklé provozní náklady přezvalo město Drážďany – když po roce narostly provozní náklady do značné výše, začalo město Drážďany přispívat ročně paušální částkou pěti tisíc DM.

Při šetrném hospodaření se malá částka mohla ušetřit a použít pro další záležitosti související s památníkem, jako například na kancelářský materiál. To byl čtvrtý zdroj příjmů a zároveň první finanční podpora z veřejných prostředků.

V Sasku mezitím vznikl konflikt „mezi památníky". Mohou být památníky z doby NDR věnované obětem nacismu a památníky připomínající komunistickou diktaturu přiměřeně zohledněny v jedné nadaci, nebo je třeba zřídit nadace dvě? Na konci dlouhých diskusí se rozhodlo, že obě období represe – nacismus i komunismus – se mají podporovat v rámci nadace jedné. V roce 2001 rozhodla Rada nadace (podle Saského zákona o památnících)

podpořit památník v Drážďanech. V únoru 2003 tak byly již déle existující muzeum Stasi „Runden Ecke“ v Lipsku a drážďanský památník zakotveny v Saském zákonu o památnících – tímto se položil právní základ pro institucionální podporu ze strany nadace *Stiftung Sächsiche Gedenkstätten* (StSG). A tímto vznikl pátý zdroj příjmů.

MfS, Stasi, 5. prosinec 1989

Plánovaná sanace budovy věznice byla zahájena po pětiletém zpoždění v roce 2004 s menšími opatřeními pro vytvoření pracovních míst a především z prostředků hlavního zemského města a Svobodného státu Sasko ve výši půl milionu eur. V roce 2007 byla budova vazby přestavěna na památník. V této době se podařilo pokročit ve dvou důležitých bodech:

1. Bývalá sovětská sklepní vazba, která byla chodbou spojena s vyšetřovací vazbou a od roku 1950 fungovala jako ústřední politické vězení okupační moci v Drážďanech, byla uznána jako významná součást objektu a byla začleněna do prohlídkového okruhu.
2. Přes úřad práce se nám podařilo získat zaměstnance, který byl každodenně v pracovní dny přítomen v památníku a otevíral ho i pro návštěvníky. Tohoto pracovníka po uplynutí financování pracovním úřadem převzala nadace StSG a zaměstnala na tuto práci natrvalo. Tímto bylo možné zavést pravidelnou návštěvní dobu.

V roce 2009 složil předseda spolku z pracovních důvodů funkci. Jeho zástupce, kterého zároveň nadace StSG pověřila tím, aby byl každodenně přítomen v památníku, převzal funkci po něm.

V roce 2010 se spolek s novými stanovami a novým představenstvem postavil aktivně k narůstajícím úkolům. Bylo zavedeno vstupné pro návštěvníky, praktického vedení památníku se ujala historička, která byla zároveň pomocnou rukou představenstva.

Začátkem roku 2011 vzniklo v podobě vrátného a domovníka první regulérní pracovní místo placené z prostředků spolku. V polovině roku 2011 mohl spolek vytvořit další dvě trvalé pracovní pozice pro provoz památníku – ředitelka památníku se 30 hod/týden a domovní správce s 20 hod/týden.

Sovětská sklepní vazba a slavnostní sál správní budovy Stasi sousedící s vyšetřovací vazbou byly prohlášeny za památkově chráněné objekty.

Ve spolupráci se spolkem pro obstarávání pracovních příležitostí se pokračovalo v sanačních pracích, byla odstraněna plíseň a restaurována historická okna sklepa – a tyto práce byly pro památník provedeny zdarma.

Projektová práce byla důležitým nástrojem pro oživení prázdných prostor výstavami. Mnoho cel zůstalo v původním stavu z roku 1989, v některých byly zřízeny malé výstavy – třeba zprávy pamětníků či informace o osudech vězňů, takže památník získal i muzejní charakter.

Správní budova Stasi nacházející se mezi vězením Stasi a sovětskou sklepní vazbou byla po vystěhování lékařského vzdělávacího zařízení nabídnuta k prodeji. Spolek se pokusil zahrnout i tuto budovu do památníku, požádal o pozastavení prodeje a snažil se získat prostředky na sanaci a přestavbu budovy. Bylo štěstí, že země hledala pro majetek

bývalé SED (Jednotná socialistická strana Německa), stran bloku a dalších socialistických organizací smysluplné využití a rozhodla se vyhovět naší žádosti o rozšíření památníku. Město Drážďany se podílelo na nákladech.

V červenci 2012 začaly sanační práce na správní budově ministerstva státní bezpečnosti navazující na budovu věznice. Stavbu provádělo hlavní zemské město Drážďany. Po dokončení se stávající výstavní plocha vyšetřovací vazby Stasi a sovětské sklepní vazby zdvojnásobila – cílem bylo toto místo vzpomínání a setkávání rozšířit také o vzdělávací aktivity.

Výstavní plocha se ze stávajících 1 284 m^2 rozšířila na 3 220 m^2, tedy dvaapůlkrát. Kromě toho byl slavnostní sál ministerstva státní bezpečnosti zprovozněn pro konání různých akcí, dvě původní místnosti ředitele drážďanského ministerstva státní bezpečnosti byly z privatizovaných částí památníku přemístěny do nového výstavního patra.

V květnu 2014 se konalo slavnostní otevření rozšířeného památníku ve spolupráci se zemským hlavním městem Drážďany. Budování památníku se třemi objekty – vyšetřovací vazba Stasi, sovětská sklepní vazba a správní budova ministerstva státní bezpečnosti – bylo tímto dokončeno.

Dnes máme ve spolku sedmdesát členů. Památník je otevřen každý den v době od 10.00–18.00 hod. O provoz se stará deset zaměstnanců na částečný úvazek. Roční rozpočet činí zhruba 250 000 eur. Ročně si památník prohlédne 16 000 až 20 000 návštěvníků, jednou jsme překročili číslo 24 000 návštěvníků. Takový vývoj si zakladatelé spolku před dvaceti lety nedokázali představit ani v těch nejodvážnějších snech.

Nyní je třeba zajistit, aby byl památník nadále pevně ukotven v životě společnosti.

Obsazení sálu MfS, Stasi. 5. prosinec 1989

Drážďany, Bautzner Straße — od politické věznice k místu mírové revoluce

Uljana Sieber
od roku 2011 ředitelka Památníku Bautzner Straße Drážďany

Areál Státní bezpečnosti v ulici Bautzner Straße v Drážďanech byl v dobách sovětské okupace (a v dobách NDR) místem působení rozsáhlého represivního aparátu odpovědného za politickou perzekuci, věznění a psychické týrání. Tento vězeňský a dozorčí komplex vyrostl uprostřed oblasti drážďanských labských svahů, tzv. Dresdner Elbhang, která do roku 1945 platila jako dobrá adresa pro bydlení s výhledem na město a řeku. Bezpečnostní aparáty sovětských okupačních sil a NDR zde zřídily své hlavní sídlo pro Sasko, později pro kraj Drážďany, poněkud mimo centrum, jež se po bombardování v únoru 1945 nacházelo v troskách. Neporušené budovy poblíž kasáren na severu Drážďan, kde se ubytovaly sovětské okupační jednotky, sloužily pro práci tajných služeb. V následujících desetiletích se tento komplex bezpečnostních složek rozrůstal, co se týče počtu pracovníků, donašečů i počtu politicky perzekvovaných osob.

Hlavní budovou komplexu se stala tehdejší továrna na výrobu papíru a kartonáže z 19. století, která byla v roce 1932 přestavěna na obytnou budovu. Dům, jenž při bombardování kompletně vyhořel, byl po skončení války zkonfiskován sovětskou okupační mocí, zrekonstruován, rozšířen a vyvlastněn. Sovětská vojenská správa Sasko poskytla tuto budovu k dispozici také svým bezpečnostním orgánům – mimo jiné sovětské tajné službě NKVD/MVD (Lidový komisariát vnitřních záležitostí, od roku 1946 Ministerstvo vnitra). Ta nejdříve využívala budovy rozptýlené v areálu jako operativní vězení a od roku 1950 používala budovu „Heidehof" jako ústřední sovětskou vyšetřovací věznici pro Sasko. Především v letech 1945–1948 zde byli vězněni skuteční i údajní nacističtí a váleční zločinci, ve stále větší míře ale i ti, kteří se postavili kriticky proti sovětské okupaci. Tato věznice se rovněž využívala ke krátkodobému zadržení lidí, kteří měli být na základě rozkazu č. 00315 sovětské okupační moci bez odsouzení umístěni do sovětských zvláštních táborů.

V roce 1950 byla uvedena do provozu nová drážďanská ústřední věznice okupační moci v Sasku. Většina zde vězněných osob se dostala na základě svého smýšlení a působení pro demokratickou a liberální společnost do pasti sovětské tajné služby. Sovětským

vojenským tribunálem (SMT) byli tito lidé odsouzeni k dlouholetému vězení v sovětských věznicích nebo k nuceným pracím v pracovních táborech v Sovětském svazu, v takzvaném gulagu, nebo k smrti. Výslechy a také odsouzení tribunálem SMT probíhaly v horním patře bývalé budovy „Heidehof".

Nápis „památník státního teroru"

Na podzim roku 1953 předali Sověti areál na Bautzner Straße Ministerstvu státní bezpečnosti NDR (MfS, tzv. Stasi); to vzniklo roku 1950. Ministerstvo mělo nejprve sídlo a vlastní věznici na severu Drážďan. Areál na Bautzner Straße se stal drážďanskou Krajskou správou Stasi s vlastní vyšetřovací vazbou a byl využíván Státní bezpečností do roku 1989.

Ve čtyřiačtyřiceti celách věznice označených jako „*Verwahrräume*" (místnosti ochranného pobytu) byli vězněni od roku 1954 lidé především z politických důvodů. Výslechy se konaly v nejvyšším patře této budovy a přibližně po třech měsících vazby byli tito lidé zpravidla odsouzeni k trestu odnětí svobody, který si museli odpykat ve věznicích v NDR. Výše trestu byla „doporučena" rozsudkem ministerstva státní bezpečnosti a pouze ve výjimečných případech nebyla potvrzena rozsudkem soudu. Krajský úřad pro národní bezpečnost, jak se od 17. listopadu 1989 oficiálně nazývala bývalá Krajská správa Ministerstva státní bezpečnosti v Drážďanech, byl 5. prosince 1989 v poklidu obsazen občany Drážďan. V této době se již v budově nenacházeli žádní vězni, ti byli po pádu berlínské zdi amnestováni. V tento den převzal Občanský výbor, kvůli bezpečnosti ve spolupráci s lidovou policií, kontrolu nad areálem a aktivně se účastnil procesu zrušení Státní bezpečnosti až do 31. března 1990. Tam, kde byli dříve vězněni kritici režimu a uprchlíci z NDR, byly nyní uskladněny spisy tajných služeb, jež byly později předány Úřadu pro výzkum dokumentů Stasi. Spisy k politicky perzekvovaným osobám, jež dosahovaly celkové délky více než deseti kilometrů, a spisy k přibližně 3 500 zaměstnancům a 13 000 spolupracovníkům Státní bezpečnosti v kraji Drážďany poskytují svědectví o činnosti Státní bezpečnosti NDR a dokumentují osudy osob vězněných Stasi.

Památník jako významné místo vzpomínání, historicky politického vzdělávání a setkávání

Komplex skládající se z vyšetřovací vazební věznice Stasi, sovětského sklepního vězení a služebních místností Krajské správy Ministerstva státní bezpečnosti NDR je jedinečný

v celém Německu. V historických prostorách je možné sledovat celé období sovětské okupace země od roku 1945 do roku 1989, a to z perspektivy perzekvovaných osob i osob za tuto perzekuci odpovědných. Tím, že v průběhu mírové revoluce došlo k obsazení tohoto objektu a následnému rozpuštění Stasi, je tento památník navíc svědkem mírové revoluce 1989/1990. Prostory na sebe chronologicky nebo tematicky navazují a na autentickém místě ukazují příčiny, vývoj, fungování a překonání diktatury NDR a jejich sovětských předchůdců v období stalinismu. Aby nebyly vyňaty pouze jednotlivé aspekty diktatury, ale ukázaly se komplexní souvislosti, má pedagogická práce v budoucnu odkazovat také na aktuální události. V následujících letech proto vznikne nová stálá výstava v podobě různých interaktivních prohlídkových okruhů.

Bývalá vyšetřovací věznice Stasi (UHA) v Drážďanech je první vězeňskou novostavbou Státní bezpečnosti NDR. Od ostatních věznic Stasi se navíc liší tím, že se stala centrálním průchozím místem pro mnoho zatčených občanů NDR, kteří se pokusili o útěk z republiky přes východoevropské sousední země. Po zatčení, například v Československu, byli převezeni nejdříve do drážďanské vyšetřovací věznice, teprve pak dále do krajů dle svého bydliště. Koncept rozvoje památníku tímto chce rovněž ukázat také vliv železné opony na pomezí tří zemí NDR – ČSSR – Polsko.

V současnosti se navazuje spolupráce se vzdělávacími a dalšími institucemi ve východoevropských sousedních zemích. Úzká spolupráce se rozvíjí mezi památníkem a českým sdružením Paměť a rovněž s honorárním konzulem České republiky v Drážďanech; na základě této spolupráce budou také v budoucnu vznikat další společné projekty.

Poučme se z historie, tvořme demokracii – cíle a hlavní body pedagogické práce památníku.

Díky investicím Svobodného státu Sasko a zemského hlavního města Drážďany se podařilo vytvořit prostorové základy pro vybudování památníku jako centra vzpomínání, vzdělávání a setkávání. Zřizovatelský spolek si proto vytyčil za cíl vytvořit z tohoto historického místa „fórum demokracie“. Kromě prostorových předpokladů byly během několikaleté intenzivní projektové práce položeny také obsahové, pedagogické a technické základy pro takovéto centrum. Kromě vzpomínky na politicky sledované osoby v období sovětské okupace/NDR provozuje památník osvětovou činnost, jejímž prostřednictvím upozorňuje na příčiny, ideologie, struktury,

Dvoumístná cela ve věznici

fungování a důsledky diktatury, a v neposlední řadě zde probíhají setkání s pamětníky, s ostatními iniciativami a s návštěvníky památníků. V rámci vzdělávací a výstavní činnosti se zabýváme základními a lidskými právy jako nadřazenou instancí, což má umožnit návaznost na aktuální politický a společenský vývoj. Toto vypořádání se s minulostí se uskutečňuje na historickém místě poznamenaném diktaturou a na základě poznatků získaných z historické expozice. Podle postoje k lidským právům lze charakterizovat jednotlivé politické systémy a porovnávat je. Tímto je možno právě mladé návštěvníky přimět k tomu, aby dějiny diktatury v sovětské okupační zóně a v NDR nechápali jen jako uzavřenou minulost, kterou „naštěstí už nezažili". Mladší generace se musí vypořádat s aktuálními událostmi na tomto historickém místě, což ji motivuje k pozornému, kritickému a angažovanému přístupu k současnosti. Téma základních a lidských práv jí současně osvětlí svobodnou demokracii v osobním kontextu a vytvoří dobré předpoklady pro probuzení nebo zvýšení zájmu o občanskou angažovanost v rámci ochrany vlastních základních práv.

Tato témata se rozšíří o spojitosti se státy bývalého východního bloku, především s Českou republikou a Polskem. V budoucnu se také zaměříme na spolupráci socialistických tajných služeb, především v souvislosti s útěky přes železnou oponu, a rovněž na přeshraniční solidaritu opozičních skupin. Dalším přeshraničním tématem bude transformace systému v NDR a ve východoevropských sousedních státech. V tomto rámci lze získat poznatky o příčinách a důsledcích změn systémů, z nichž bude možné také vyvodit závěry týkající se současného vývoje ve východním Německu. Poloha Drážďan v blízkosti hranic tří zemí a historická role drážďanské vyšetřovací věznice Stasi i jako průchozí věznice pro zatčené uprchlíky z NDR mají k těmto tématům velmi blízko. Stávající spolupráci s českým Občanským sdružením Paměť i s generálním konzulátem České republiky v Drážďanech chceme dále rozvíjet v rámci užší výměny zkušeností a poznatků s příhraničními městy v Česku a Polsku. Svým jedinečným postavením získává památník na Bautzner Straße nad regionální význam a přitahuje pozornost jako místo bezprostředního, ale také emočně podbarveného a nikoli pouze abstraktního vzdělávání v oblasti historie a politiky. Na základě historických faktů a vědeckých bádání podá veřejnosti vysvětlení o příčinách a následcích diktatury NDR, zprostředkuje znalosti o historických souvislostech a uctí přiměřeným způsobem oběti v místě jejich utrpení. Svou pedagogickou činností přispěje k upevnění antitotalitního postoje ve společnosti a posílí vědomí hodnoty svobodné demokracie a lidských práv.

Zpracováno Občanským sdružením PAMĚŤ, z. s. v rámci projektu Ministerstva kultury ČR – Kulturní aktivity v památkové péči – Cejl, mezinárodní konference 2017. Ve spolupráci s Moravským zemským muzeem v Brně.

Obrazový doprovod: jsou: Historické odd. Moravského zemského muzea, Archiv bezpečnostních složek, Archiv města Brna, Moravský zemský archiv, autoři příspěvků a Občanské sdružení PAMĚŤ. Portrétní fotografie osob pocházejí ze soukromých archivů a poskytlo je Občanské sdružení PAMĚŤ.

Brno, Občanské sdružení PAMĚŤ, z. s. , 2018